

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مسئولیت کیفری

محمدعلی اردبیلی
استاد دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی

پژوهشکده حقوق

تهران - ۱۴۰۴

سرشناسه	: اردبیلی، محمدعلی، ۱۳۲۶-
عنوان قراردادی	: ایران. قوانین و احکام Iran. Laws, etc
عنوان و نام پدیدآور	: درسنامه ۱: مسوولیت کیفری/ محمدعلی اردبیلی.
مشخصات نشر	: تهران: پژوهشکده حقوقی شهر دانش، ۱۴۰۴.
مشخصات ظاهری	: ۱۵۶ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۴۷۵-۲۷۷-۰
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
موضوع	: مسوولیت جزائی-- ایران
موضوع	: Criminal liability-- Iran
شناسه افزوده	: پژوهشکده حقوقی شهر دانش
رده‌بندی کنگره	: KMH۳۸۷۸
رده‌بندی دیویی	: ۳۴۵/۰۴۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۰۲۹۲۴۳۰

عنوان: درسنامه ۱: مسوولیت کیفری

مؤلف: محمدعلی اردبیلی

ناشر: پژوهشکده حقوقی شهر دانش

صفحه‌آرا: سودابه رسولی

طراح جلد: زهرا کریمی

ناظر فنی چاپ: فرح محبوبی

نوبت چاپ: اول

تاریخ چاپ: ۱۴۰۴

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۷۵-۲۷۷-۰

بها: ۲۴۰,۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ است.

تهران - خیابان کریم‌خان زند - خیابان سنایی - خیابان نهم - خیابان گیلان - پلاک ۵

کد پستی ۱۵۸۵۷۴۳۱۱۱ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵/۴۵۳۹ تلفن: ۸۸۱۱۵۸۱ شماره: ۸۸۱۱۵۸۰

Email: publication@sdil.ac.ir

Website: www.sdil.ac.ir

برنام خداوند جان و خرد

سخن ناشر

توسعه ادبیات حقوقی در هر کشور، نقش مهمی در پیشرفت نظام حقوقی آن کشور ایفا می‌نماید. اندیشمندان و پژوهشگران دنیای بیکران حقوق که شیفته نظم‌اند و سرباز عدالت، آموزه‌های علمی و تجربیات عملی خویش را به جامعه حقوقی عرضه می‌دارند تا بتوانند در تثبیت و تنویر نظم اجتماعی و استقرار عدالت و اصلاح و پیشرفت کشور سهیم گردند.

قانونگذار فهیم و آگاه، هیچگاه در مقام تهیه پیش‌نویس و مهیا شدن جهت وضع قانون، خود را بی‌نیاز از ادبیات و دکتترین حقوقی کشور و مشورت با خبرگان نخواهد یافت و هیچ‌گاه مصوّبات قبلی خویش را دائمی و مصون از نقد و اصلاح قلمداد نخواهد نمود. قضات متخصص و عدالت‌پیشه نیز نقد علمی و منصفانه آرای خود را مایه تکامل و پیشرفت می‌دانند.

دانشکده‌های حقوق که به مأموریت خطیر تربیت قضات، وکلا، مشاوران حقوقی، سردفتران، پژوهشگران و اساتید حقوق و فقه همت می‌گمارند علاوه بر اینکه از آموزه‌های علمی و قضایی کشور بسیار بهره می‌برند متقابلاً رسالت مهمی در غنی‌سازی ادبیات و دکتترین حقوقی کشور برعهده دارند.

کشور ایران به‌ویژه در دو دهه اخیر پیشرفت قابل توجهی در توسعه کمی ادبیات حقوقی کشور را شاهد بوده است. تعداد کتب و نشریات حقوقی منتشره در کشور طی بیست سال اخیر، به نسبت گذشته به مراتب افزایش یافته است. این دستاورد را باید به فال نیک گرفت و امیدوار بود که این پیشرفت کمی به همین میزان با توسعه‌ای کیفی در بارور شدن دکتترین حقوقی مورد نیاز کشور همراه باشد و با احترام به حقوق مالکیت فکری دیگران انتشار یابد.

انتشارات پژوهشکده حقوقی شهر دانش که همواره سعی داشته است علاوه بر انتشار آثار حاصل از تحقیقات پژوهشکده حقوقی، به صورتی هدفمند و با ارزیابی علمی به گزینش و چاپ و انتشار کتاب‌های حقوقی در حوزه‌ها و موضوعات مورد نیاز جامعه حقوقی کشور مبادرت ورزد، زحمات جناب آقای دکتر محمدعلی اردبیلی در تألیف کتاب **درسنامه ۱: مسؤولیت کیفری** را ارج نهاده، امیدوار است این کتاب مورد استقبال جامعه حقوقی کشور و مورد استفاده متولیان امر قرار گیرد.

وحید اشتیاق

فهرست مطالب

۵	سخن ناشر
۹	درآمد
۱۵	گفتار نخست: اهلیت
۱۹	عقل
۲۴	بلوغ
۳۲	اختیار
۳۷	گفتار دوم: مسؤولیت کیفری کودکان و نوجوانان
۵۱	گفتار سوم: مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی
۷۱	گفتار چهارم: مسؤولیت کیفری مطلق
۱۱۳	گفتار پنجم: مسؤولیت کیفری نیابتی (جانشینی)
۱۳۷	گفتار ششم: ضمان دیه و مسؤولیت کیفری
۱۴۹	کتابشناسی فارسی و لاتین

واژه «مسئولیت» بی‌گمان یکی از واژه‌های کلیدی فهم بسیاری از مباحث حقوقی است. این واژه در قلمرو حقوق در معانی گوناگون به کار رفته است. در فرهنگ‌های لغت، این واژه در معنی ضمانت، ضمان، تعهد و مؤاخذه تعریف شده است.^۱ در زبان فارسی گاه واژه «پاسخگویی» مترادف این لفظ به کار می‌رود که البته در برخی ترکیبات چندان رسا نیست. مضمون اصلی این واژه که گاه به تنهایی و گاه حسب مورد در ترکیبات اضافی مانند «مسئولیت قهری» مفید معانی اصطلاحی است، شرح و بیان وظایفی است که به کسی محول شده و یا تعهد خاصی است که بر دوش کسی مستقر گردیده است.

در کتاب‌های فقهی واژه هم معنی مسئولیت واژه ضمان است که خود در مصطلحات حقوق موضوعه به چند معنی آمده است. در قلمرو حقوق کیفری معنی شایع آن، تعهد به جبران خسارتی است که به دیگری وارد شده، یعنی تکلیف به پرداخت دیه. ولی این دو مفهوم به شرح صفحات این کتاب، بر هم منطبق نیستند، سهل است گاه موجب خلط مباحث حقوقی شده است. قرابت مفهوم ضمان دیه با مفهوم مسئولیت مدنی بیش از مسئولیت کیفری است. مفهوم اخیر به یک تعبیر التزام به تحمل آثار و پیامدهای رفتار مغایر با قانون کیفری است که هیچ مصالحه‌ای در کم و کیف آن راه ندارد. همچنین، اصل فردی بودن، تحمل این مسئولیت را صرفاً بر عهده فرد مسؤول جایز می‌داند. این موضوع با این فرض که یک جرم ممکن است منشاء هر دو عنوان منتسب به فرد واحد باشد مغایرتی ندارد. از دیگر مواردی که

۱. لغت‌نامه دهخدا، مسئولیت

واژه مسؤولیت مشترک لفظی در دو معنی است، کاربرد آن در معنی «اهلیت» یا قابلیت خطاب است. اگرچه پیش‌شرط تحقق مسؤولیت کیفری، برخورداری فاعل حین ارتکاب جرم از عقل، بلوغ و اختیار است، ولی مهم‌ترین شرط مسؤولیت کیفری ارتکاب جرم با تمام عناصر تشکیل‌دهنده آن است. تنها با این شرط می‌توان از فاعل «مسؤول» یعنی کسی که جرم به او مستند است یاد کرد. پیش از آن، اوصاف مذکور در بیان شروط تکلیف و کسی که «مکلف» است به کار می‌رود. این تمایز را در گفتارهای آتی نیز نشان خواهیم داد.

از دیرباز، برخی از مؤلفان حقوق کیفری سعی بر آن داشته‌اند که از مسؤولیت کیفری تعریفی در آثار خود به دست دهند.^۱ مفهوم مسؤولیت کیفری مفهومی است به غایت دیریاب که رابطه تنگاتنگی با مفاهیمی همچون اهلیت جنایی، اسنادپذیری و تقصیر دارد. اختلاف‌نظر در تعریف مسؤولیت کیفری غالباً ریشه در در هم آمیختگی مفاهیم یادشده دارد.^۲ ضمن آنکه شناخت هریک از این مفاهیم خود در گرو تعریف است. بعید نیست که بعضی از حقوقدانان برای پرهیز از بحث و مجادلات بی‌ثمر بر سر جامع یا مانع بودن تعریف از تعریف مسؤولیت کیفری چشم پوشیده و به شرح موضوع از زوایای گوناگون بسنده کرده‌اند.^۳ چنین می‌نماید که پیش از هر چیز درک و تصوّر نسبتاً درستی از عناصر تعریف ضروری است. سعی ما در این کتاب بر همین نهج بوده است.

در تحولات حقوقی کیفری در نیم قرن اخیر، نهادهایی به موازات دگرگونی‌های اجتماعی سر بر آورده‌اند که به ندرت می‌توان در لابه‌لای صفحات کتاب‌های حقوق

۱. بنگرید به: حسین سمیعی، حقوق جزا، تهران، چاپخانه شرکت مطبوعات، ۱۳۳۳، ص ۷۴،

جعفر بوشهری، حقوق جزا، اصول و مسائل، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹، ص ۳۹،

عبدالقادر عوده، حقوق جزای اسلامی، ترجمه نعمت‌الله الفت (و همکاران)، تهران، نشر میزان،

۱۳۷۳، ص ۱۳۲

۲. بنگرید به: هوشنگ شامبیاتی، حقوق جزای عمومی، ج ۲، تهران، شرکت انتشاراتی پاژنگ،

۱۳۷۲، ص ۲۷

۳. بنگرید به: پرویز صاعی، حقوق جزای عمومی، ج ۲، تهران، انتشارات دانشگاه ملی ایران،

۱۳۵۲، ص ۳-۱۳

کیفری اثری از شرح و تفصیل انتقادی آن‌ها یافت. نشانه‌ها حکایت از آن دارد که برخی از نهادهای مذکور، پس از گذشت سال‌ها از وضع قانون، هنوز جایگاه قویم خود را در نظام حقوقی کشور نیافته‌اند. ابهامات موجود در این قوانین نیز به استنباط‌های گوناگون دادگاه‌ها در اجرا دامن زده و مزید بر علت شده است. آسیب‌شناسی قانونگذاری در کشور ما مجال دیگری می‌طلبد، لیکن به مناسبت بحث در حیطه موضوع، ناگزیر از بیان دشواری‌های فهم قانون و نقد آن در این کتاب بودیم.

چهره‌های متفاوتی از مسؤولیت کیفری در فصول این کتاب ترسیم شده که برخی از آن‌ها را حقوقدانان ما در ضمن مطالعات تطبیقی شناخته‌اند. با مراجعه به همان منابع تحقیقی بر آن بودیم که همان ساختار را در نظام حقوقی کشورمان شناسایی کنیم، هرچند که در خصوص مواضع عقیدتی رأی و نظرهای مختلفی اظهار شده است.

مسؤولیت کیفری گاه در دایره کنش متقابل یک جمع یا گروهی از فعالان صورت پیچیده‌ای به خود می‌گیرد. به این معنی که توجه مسؤولیت به فرد یا افراد خاص در خداد مجرمانه دشوار، بلکه ناممکن به نظر می‌رسد. از پیش از درآمدن اشخاص حقوقی به عرصه حقوق کیفری، فرض اسنادپذیری جرم به انسان مختار و آزاد فرض مقبولی بود، ولی، مفهوم اسنادپذیری جرم در نسبت با رفتار شخص حقوقی با زبان حقوق کیفری سنتی قابل درک نبود. حاصل این بحث و جدل‌ها نظریه‌های راه‌گشایی است که امروزه مبانی مسؤولیت کیفری اشخاص حقوقی را تشکیل می‌دهد. به برخی از این نظریه‌ها در گفتاری که به این موضوع اختصاص یافته اشاره خواهیم کرد.

گسترش روزافزون حوزه‌های جدید مانند محیط زیست، بهداشت عمومی، خوراک و دارو که حمایت از ایمنی و رفاه عمومی در این حوزه‌ها ایجاب می‌کرد که دولت در ساماندهی و نظارت بر رفتار کنشگران بعضاً اقتصادی و صنفی در محدوده فعالیت‌های خود اشراف داشته باشد، به وضع و تصویب مقرراتی انجامید که «تعزیرات حکومتی» نامیده‌اند. منشاء مسؤولیت کیفری در این نظام «تخلف» از

نظامات دولتی است که گاه دیگری را غیر از مرتکب ملزم به پاسخگویی می‌کند. به این موضوع نیز در یکی از گفتارها خواهیم پرداخت.

یکی از موضوعات مناقشه‌برانگیز در حیطة مباحث حقوق کیفری، ادعای مسؤولیت کیفری مطلق یا بدون تقصیر است. این ادعا با پاره‌ای از اصول حقوق کیفری به ظاهر سازگار نیست. در تحلیل این موضوع سعی ما بر این بوده است که هر جا در این خصوص با تردید روبه‌رو شدیم این مفهوم را در جای خود درست به کار بریم. مصادیقی از این نوع مسؤولیت را بر اساس ضوابط و معیارهای حقوقی بررسی و در قالب نظریات و آراء دادگاه‌ها ارزیابی کردیم. ولی تصور ما بر این است که با وجود نیم‌نگاهی که حقوقدانان کشورمان به موضوع افکنده‌اند هنوز جایگاه این بحث تثبیت نشده است.

در حوزه حقوق کیفری اطفال و نوجوانان با تصویب قانون مجازات اسلامی ۹۲ تحوّل رخ داده است که در قیاس با مقررات ناظر بر جرایم اطفال و نوجوانان در دیگر کشورها، یکدست و فراگیر نیست. دو رویکرد شرعی و عرفی بر پایه نوع جرم و سنّ کودکان و نوجوانان معارض با قانون به نابرابری در عرصه سیاست‌های حمایتی از این گروه از بزهکاران منتهی شده است. نقد مقررات کیفری در این زمینه وجهه نظر نویسنده بوده است.

این اثر در مجموع بر اساس بخشی از سرفصل‌های برنامه درسی دوره‌های تحصیلات تکمیلی رشته حقوق کیفری و جرم‌شناسی تنظیم گردیده و در تدوین و انتخاب موضوعها، همچنین کاربرد برخی از مفاهیمی که در قلمرو حقوق کیفری قرابت بیشتری با یک موضوع دارند توجه خاص شده است. از شرح و گسترش بعضی از مباحث، زیادت از ساعات درسی یک نیمسال تحصیلی اجتناب گردیده و با معرفی منابع این درس، خواننده به آثاری که با شرح و تفصیل بیشتری به این مباحث پرداخته‌اند ارجاع داده شده است. به این دلیل، عنوان «درسنامه» را بیشتر مناسب این اثر یافتیم که ضمناً هدف آموزشی آن را نیز ملحوظ نظر باشد. سعی ما در بیان مطالب این درسنامه بر آن بوده است که از دایره قوانین موضوعه کشورمان تا آن جا که بتوان خارج نشویم، اگر هم از تجارب دیگر کشورها نوشته یا گفته‌ای را نقل

درآمد ♦ ۱۳

کردیم مقصودمان مطالعه تطبیقی نبوده است، بلکه بیشتر توجه به اصول و قواعد جدیدی است که در قلمرو مسؤولیت کیفری در حال شکل‌گیری است و ما نیازمند آشنایی بیشتری با آن هستیم.

محمدعلی اردبیلی

تابستان ۱۴۰۴